

Пепа Лунгарова

КУЛТЪТ КЪМ ГЕНИИТЕ В ПРОВИНЦИЯ ДОЛНА МИЗИЯ

Култът към Гениите е типично римски. Страхът от божествените сили и стремежът да живее в мир с тях са формирали отрано мирогледа на римлянина. В неговите представи присъствието на различни безименни сили – *genii*, които обикновено го съпровождали и подпомагали, представляват неотделима част от ежедневието. Всеки мъж е имал своя *genius*, а всяка жена – своя *iuno*. Къщата, земята около нея, нивите, местностите също имат свой „гений“. Римлянинът е откривал навсякъде божественото във всекидневния си живот. Той е правел жертвоприношения както пред домашния олтар, така и на полето, в горите, където за олтари са му служели „самотни дървета..., дънери, които ралото не бива да докосне, земи, обрасли с храсталаци, стари полузаровени камъни... следи от божественото, останали от времето, когато цялата природа, принадлежала само на фавните и нимфите“ (Гримал 1998: 78). Тази практика не е била чужда и на други народи в древността (Le Glay 1991: 16). Коментаторът на Вергилий, М. Servius Donatus, дава следното определение за *genius*: *genium dicebant antiqui naturalem deum uniuscuiusque loci vel rei vel hominis* (Ad Virgil., Georg., I, 302) – „древните наричат *genius* естествения бог на всяко място, нещо или човек“.

Култът към Гениите намира най-голямо разпространение в Испания и Африка, където култът към *genii municipii*, като стар култ по тези земи, се представя в римска форма (Toutain 1907: 454). Видовете Гении са многобройни и са засвидетелствани в надписи във всички провинции. Първоначално те са били почитани индивидуално и частно. Постепенно техният култ става обект на почит от страна на групи или общности, докато през 218 г. пр. Хр. в Рим се правят официални жертвоприношения към *Genius populi Romani*, т.е. култът към *Genius* става

официален. По-късно, с установяването на империята, култът към *Genius Augusti* и *Genius Imperatoris* става едно от средствата на императорската пропаганда. Учредяването на обществения култ на *Genius Augusti* (*Genius Imperatoris*, *Genius Caesaris*) между 12 и 7 г. пр. Хр. във връзка с религиозната реформа на *Vici Compitales* активизира практикуването на култа към частния *Genius*, т.е. почитането на *Genius Augusti* представлява разширяване на държавно ниво на семейния модел на домашния култ (LIMC, Suppl.: 599–600). В музеите на Ватикана са изложени два фриза с релефи от времето на Флавиите, върху които са изобразени *Genius populi Romani* et *Genius Senatus*. Изображението на първия се установява при съпоставка с монетния тип от Илирикум от 70–71 г., зает от типа на Нерон, но с промяна на името – *Genius Augusti* става *Genius populi Romani*, за да се заличи споменът за Нерон и да се идентифицира делото на Флавиите с това на Републиката. Геният е представен като млад мъж без брада, който остава в този вид до времето на Константин, без да се взимат под внимание някои детайли: *modius*, глава на Сарапис. Неговите атрибути са рогът на изобилието и патера (Béranger, 1964: 76–77). *Genius Senatus* се идентифицира вследствие определянето на *Genius populi Romani*. По монетите Сенатът се представя като сенатор или чрез формулите *Senatus Pietati Augusti*, *Providentia Senatus*, в които някои нумизмати смятат, че под тях се разбира геният на Сената. Двата гения, с присъствието си в посочените фризове, конкретизират идеята, заложена във формулата *senatus populusque Romanus* (ibidem: 77–78). Върху монетите персонификацията на *Genius* се появява за пръв път при Нерон и се среща често до времето на четиримата императори (Gnecchi, Elmer 1978: 45). Рядко вместо патера държи скиптер, често до краката му има орел. Понякога Геният, когато представя армията, има една или повече инсигнии, а е загърнат с тога, когато представя Сената (ibidem).

Паметниците в провинция Долна Мизия, свързани с култа към Гениеите, са относително малобройни, но разкриват голямото им разнообразие.

От Дуросторум е известен посветителен надпис на латински език върху мраморен блок, съдържащ формулата: *Divinibus Romae aeternae, Genio Provinciae Moesiae inferioris* (Доневски 1976: 61–63). С основание той може да се счита официален и поради факта, че е издигнат от управителя на провинция Долна Мизия Домиций Антигон, неговата

съпруга и двамата му сина. Домиций Антигон е бил управител на провинцията в периода 235–236 г. Познат е и от други надписи, в които също е наречен *vir clarissimus* (*ibidem*). Тази титла носят лицата от сенаториалното съсловие от трети век насам, но се среща и в надписи от първи и втори век (Calderini 1974: 223). Според П. Донеvски този провинциален управител е направил посвещението заедно със семейството си в храм при посещение в Дуросторум (*op. cit.*: 64). Интересна е първата част на формулата – *Divinibus Romae Aeternae*. *Divinus* тук е употребено като съществително име, със значение на „божество“ – τὸ θεῖον. Дативната форма по второ склонение на *-ibus* отразява една от тенденциите в народния латински език по отношение на основите на *-o* и вероятно е повлияна от употребата на форми като *diibus*, *amicibus*, *filibus* и др. (Palmer 1977: 200). От надписите, открити в нашите земи, тази форма се среща само тук. Що се отнася до употребата ѝ в римската литература, то тя е засвидетелствана в късната римска литература – Ювенал (*Iuv. XV, 144*), Амиан (*Amm. 23, 6, 32*) и Паладий (*Pall. 1, 1, 2*). Самото прилагателно, поради своя абстрактен характер и със значение, явяващо се като опозиция на *humanus*, много сполучливо е употребено, за да обедини всички божества на „Вечния Рим“ и е използвано вместо познатото обръщение към *di deaeque omnes*. Измолването на тяхната закрила и подкрепа обаче не е достатъчно, ако не бъде призовано и божеството – закрилник на провинцията – *Genius provinciae Moesiae Inferioris*. Подобни посвещения, направени от провинциални управители, са познати от близката провинция Панония (Dessau, *ILS, 3923, 7118*) и от други провинции. Toutain смята, че тези гении на провинциите, независимо под какво име са призовани, са почитани като официални божества и не са добили популярност сред местното население (Toutain 1907: 449).

Култът към Гениите се пренася във всички провинции чрез войската, чиито офицери, подофицери и обикновени войници са основната част от посветителите. Настанявайки се в новите си лагери и не познавайки божествата по тези места, те започват да почитат покровителя им като *genius*, за да измолят неговата милост и закрила. М. Speidel и Ал. Милчева посочват военните подразделения, които са имали свой гений (Speidel, Milčeva 1978: 1544). В този списък липсват като посветители само кохортите на легиона, но, като цяло, авторите изказват мнение, че всички военни части на римската войска имат свой

Genius (ibidem). Най-ранното посвещение на военен Гений е от Vindonissa, Горна Германия (genius legionis XI Claudiae piae fidelis) – I век. (ibidem: 1545). Последното е от времето на Диоклециан, намерено в Singidunum, Горна Мизия (genius legionis IIII Flaviae firmae et dominorum nostrorum Diocletiani et Maximiniani Augustorum).

Гениите на военните единици са представяни като млади мъже, голи и без брада, държащи рог на изобилието и патера за виновъзлияние. Единственият облечен в тога е Genius centuriae, намерен в Заалбург, Горна Германия. По своята иконография той може да се свърже с Genius equitatum singularium Augusti, изобразен върху релефна плака от Рим. Върху плаката е представен и Sol invictus, също облечен. Самото посвещение е към Sol invicto pro salute imperatorum и Genius numeri equitum singularium eorum. Посвещението е направено от Marcus Ulpus Chresimus sacerdos Iovis Dolicheni (ibidem: 1547). Подобно е съдържанието на друг надпис от Рим: Genio equitum singularium Augustorum nostrorum et Herculi invicto pro salute et Victoria et reditu imperatorum Caesarum... (Dessau, ILS: 427) от времето на Септимий Север, Каракала и Гета.

От територията на Долна Мизия е известен само един надпис, издигнат в чест на Genius legionis – Genio legionis I Italicae. Надписът е върху основа на статуя и е с неизвестно произхождение, но вероятно принадлежи към паметниците от територията на Нове. Той има официален характер. Посвещението е в чест на Dii militares, Genius, Virtus, Aquila sancta signaque legionis I Italicae Severianae. Издигнат е от примипала на легиона, Marcus Aurelius Iustus, родом от Horreum Margense, municipium в Горна Мизия, чиито предци са получили римско гражданство при Марк Аврелий или Комод, както става ясно от неговото родово име. Той е бивш tresenarius (командир на отряд от триста войника). Паметникът е направен със съдействието на провинциалния управител L. Annius Italicus Honoratus – legatus Augusti pro praetore. Надписът се датира точно на 20. IX. 224 г.

Към Dii militares се отнасят Юпитер, Юнона, Минерва, Марс, Херкулес и др. (Speidel, Milčeva 1978: 1553). Според J. Kolendo Dii militares включват изброените Genius, Virtus, Aquila sancta signaque legionis I Italicae и други божества, почитани като военни (Kolendo, Vožilova 1997: 52). Плиний дава сведения за един от символите на легиона – aquila: Romanis eam (aquilam) legionibus C. Marius in secundo

consulatu suo (l. 650) proprie dicavit: erat et antea prima cum quattuor aliis: lupi, minotauri, equi aprique singulos ordines anteibant. paucis ante annis sola in aciem portari coepta erat, reliqua in castris relinquebantur (Plinius, Nat. Hist, 10, 16, 1–5). Първоначално орелът е бил носен в първите редици на легиона заедно с вълк, минотавър, кон и глиган. Постепенно той остава единственият, носен по време на война и пазен от примипила. Останалите се съхранявали в лагера. Aquila е наречена с епитета sancta. За войниците той наистина бил свят и имал олтар в лагера до палатката на пълководеца (Гримал 1998: 131). От Нове е публикуван и друг надпис (Kolendo, Vožilova 1997: 82–84), посветен на Signum originis pro salute dominorum... Aquilae от примипила на I Италийски легион Marcus Aurelius Paulinus, датиран на 15 май 208 г.

Virtus, както и Honos е била преди всичко военно божество, но се свързва обикновено с култа към императора, а не с легиона (Kolendo 1980: 54). В надписите най-често се почита с Mars, Victoria, Dii militares и signa legionis (Toutain 1907: 421). В Рим двете божества са се почитали заедно. Тази практика продължава и след въвеждането на техния култ в римските провинции, за което имаме много свидетелства (Dessau, ILS: 3795, 3798, 6857). Не малко са и паметниците, в които те са почетени поотделно или с друго божество (ibidem: 3801, 3802). Интересен е паметникът, намерен в Soriana, който обаче според Домашевски е от Aquincum (ibidem: 3795). Почетени са Virtus и Honos, като в релефното изображение Virtus е крилата, стъпила на кълбо, държаща в дясната ръка венец, а в лявата – патера. Honos е изобразена като въоръжен мъж, държащ в лявата ръка щит, покриващ паднал на земята човек.

При изброяването на божествата се спазва йерархия – обикновено на първо място се поставя божеството с най-голяма сила в защитата си. Така е постъпил посветителят и в нашия надпис. Интересно е изображението, което е стояло върху тази база. Предполага се, че това е бил Genius с атрибути Aquila и Signa legionis (Kolendo 1980: 54). Относно датите на издигане на тези паметници не може да се смята, че това е ден, определен за култа към императора.

Другият надпис от Нове е върху олтар, открит от български археолози на via sagularis, вторично употребен като строителен материал през IV в. Предполага се, че е стоял първоначално близо до principia. Съдържа посвещение на Mars и Genius armamentarii, направено от името на Valerius Crescens, custos armorum. Длъжността на посветителя е засвидетелствана и в други надписи. Известен е надпис върху олтар от Carnuntum – издигнат за Iupiter Dolichenus в чест на

император Гай Юлий Вер Максимин от Улпий Амандиан (Schneider 1886: 18–25). Дадена е кариерата на посветителя, който е започнал от *miles legionis XIII Geminae*, бил е *librarius, custos armorum, signifer, optio octavi principis prioris*. Надписът от Нове не дава данни за точно датиране, но според буквите може да се отнесе към късния II в. или III в. (Speidel, Milčeva, 1978: 1552).

Като се вземе предвид фактът, че всяка военна единица, дивизия, част или военно съоръжение е имала своя *Genius*, то в нашия случай появата на един *genius armamentarii* е съвсем логична. Свързването на неговия култ с този на *Mars* и *Dii militares* също не е необичайно. Конкретизирането на сферата на дейност на даден *Genius* цели осигуряването на защита и покровителство в определена област от една страна, но от друга, неговият по-нисш ранг спрямо останалите божества е причина често почитането му да е свързано с божество с по-широк обхват на протекция. В разглеждания надпис йерархията е спазена, но това не винаги е задължително. Познати са няколко надписа от Африка, Германия и Рим, в които *Genius* на военна единица е почетен с *Mars*, поставен на второ място (*ibidem*: 1553).

Обективизирането на идеята *Genii*, т.е. схващането, че те се превръщат постепенно в автономни божества, несвързани с определена личност или човешка общност, прави възможно голямото разнообразие на *Genii loci* и дори на конкретни средища с важно значение в административния и икономически живот на провинцията. Два надписа от територията на провинция Долна Мизия са посветени на *Genius loci* (ILBulg.: 227, 243). Първият, намерен в местността „Кайлъка“ до Плевен е издялан върху стела, а вторият, от с. Обнова, Плевенско, е върху олтар. Стелата е фрагментарно запазена и, за съжаление, не дава никакви сведения за посветителя Публий Ливий. Олтарът е доста повреден, но надписът е в цялост. *Genius loci* е придружен с епитета *sanctus*. Посветителят, Елий Валериан е ветеран, бивш знаменосец (ILBg. № 242). Двете имена на посветителя императорският *gentilicium* и липсата на *praenomen* сочат неговия неримски произход. Смятаме, според този *gentilicium*, да отнесем надписа към средата на II в. В. Герасимова разчита две имена на посветители: *Aelius Valerianus* и *Aelius Victorinus*, за които предполага, че имат родствена връзка. Техните *cognomina* се срещат често сред войниците и техните потомци (Герасимова 1986: 29-30).

За иконографията на *Genius loci* можем да добием представа от намерени в *Carnuntum* два фрагмента от релефни изображения,

представящи го като млад мъж с *modius* на главата, облечен в хитон, хламида и наметало и държач в лявата ръка рог на изобилието (Schneider 1886: 38–39).

Има още един надпис, издигнат в чест на *Genius loci*, но неговият култ е свързан с този на *Tutela*. Надписът е върху варовиков олтар, открит при разкопките в *Oescus*. Датира се в края на III в. (Геров: 1952/53: 767). Посветителят, *Aurelius Aelianus*, е *optio agens sacri comitatu* – помощник на центуриона, натоварен с ръководене на свещената свита – свитата, която е придружавала императора при неговите пътувания. Известно е, че в 294 г. Диоклециан е бил в Мизия и Тракия и е посетил градовете Дебелт, Анхиало, Буртодизо, Доростол, Апиария, Вариана и Рациария (Бешевлиев, 1952: 52).

Разглеждайки характера на различните *Genii*, Toutain изразява разпространеното мнение, че те са били наричани още *dii conservatores* и често са били сравнявани с ангелите в християнството. Подобен е и характерът на *Tutela* (Toutain 1907: 442). Значението на самото име – „защита, грижа“ указва и нейната същност. *Genii*, *Iunones* и *Tutelae* имат една и съща природа: на богове – покровители и защитници както на отделния индивид, така и на определени групи, места, сгради и съоръжения. Свидетелство за *dii conservatores* е известно от с. Комарево, Белослатинско (Геров 1952/1953: 252). Надписът е повреден, но се чете името на единия посветител, който изпълнява оброк за своята сестра и баща. Два надписа от *Aquincum*, *Pannonia Inferior*, издигнати от провинциалния управител *C. Val. Pudes*, са свързани с култа към *Genius* (Fröhlich 1891: 60). В единия *Genius provinciae Pannoniae* е почетен заедно с *Dii*, а в другия посвещението съдържа формулата *Fortunae huius loci*. Подобно свързване с култа към *Fortuna* не е необичайно.

От Горско Косово, където се е намирало тържището *emporium Piretensium* са познати няколко надписа, между които един, издялан върху мраморна ара и посветен на *Genius emporii Piretensium* (ILBulg.: 400). Самият паметник е силно повреден отляво и отдолу, но след *Genio* в първия ред се вижда още буквата *O*, която може да се допълни до *ordinis*. Възможно е посвещението да е направено от съловието от търговци, обслужващо това тържище. От същото място е известен и друг надпис, издялан в *tabula ansata* в едната страна на мерителна варовикова маса, за която се предполага, от запазената част от надписа, че е направена от *emporiarcha emporii Piretensium* (ILBulg.: 401). Последният факт ни кара да мислим, че наличието на такова сдружение от търговци е съвсем логично. От същата територия – с. Сломер, е из-

вестен надпис *ex voto* върху варовиков олтар, направен от жреца на *emporium Piretensium Secundinus* за сина му *Aeternalis* (ILBulg.: 443). *Valerius Secundinus* и неговия син *Aeternalis* откриваме сред членовете на Дионисовия тиаз в надпис от античното селище при с. Бутово (ILBulg.: 438). Последният се датира в 227 г. Според Б. Геров на територията на *Nicopolis ad Istrum* в епохата на Антонините и Северите се срещат семейства с италиийски имена, представители на най-старата част от романското население по тези земи, които са били създадени от италиийци или романизирани провинциалисти още от Флавиево-Траяново време (Геров 1952/53: 113). Пример за това е един надгробен паметник от същото място, съдържащ имената на членовете на семейство, които отразяват тази тенденция (ILBulg.: 398).

В надпис от с. Лъжене, на територията на Свищов четем посвещение, отправено към *Numen Augustorum* и *Genio publici portorii* (ILBulg.: 441). Паметникът е издигнат от *Hermes, servus vilicus*, служител на фамилията *Iulii* по събирането на митата, за чиито членове имаме сведения и от други надписи, открити в Лом, Остров, Ескус и Алтемир (Геров, 1952/53: 205, 245, 309; Велков 1962: 33–34). Надписът съдържа имената на братята *Ianuarius*, *Capito* и *Eraphroditus*, за чието местоживееие няма сведения, тъй като става ясно, че за събирането на митата са били използвани роби или либертини. Със сигурност може да се твърди, че те не са живеели в Долна Мизия. Функционерите на тази фамилия, обаче, са били жители на областта, за което научаваме от оброчните и надгробни надписи, открити при Лом, Остров, *Oescus*, *Dimum*, *Nicopolis ad Istrum*, където се предполага, че е имало митнически станции (Геров, 1952/53: 94). Посвещението от Лъжене има частен характер, но показва доброто финансово състояние на посветителя. Използваната формула не е засвидетелствана в разглежданата римска провинция. Обикновено *Numen Augusti* или *Numen Augustorum* се почита отделно и е обект на официалния култ към императора (Dessau, ILS: 314, 1856, 3731, 4714, 4728). Тук е призован и *Genius publici portorii*. Иерархията при изреждането на божествата, за която споменахме по-горе, е спазена. Прави впечатление самото съчетаване на двата култа. Вероятно обаче това не е било чуждо на мисленето на посветителя, а може би е било и практика по тези места, защото пак тук е открит друг подобен олтар с посвещение на *Iupiter Optimus Maximus, Numen Augusti nostri et publici portorii* (ILBulg.: 442). В последния надпис *Numen publici portorii* не може да се схване по друг начин освен

като Genius. Значението на Numen като „воля, сила“ изключва възможността да бъде свързано с обекта publicum portorium.

Направеният преглед на паметниците, свързани с култа към Гениите потвърждава тяхното разнообразие, което се наблюдава и в другите римски провинции. Toutain посочва пет категории: частни Нени; провинциални или муниципални; военни; локални и други, в които се включват различни по род колегии, корпорации, административни институции и сгради (Toutain 1907: 445). В провинция Долна Мизия са засвидетелствани всички категории с изключение на първата – частните. По отношение на социалния статус на посветителите се наблюдава участието както на висши служители и офицери (legatus Augusti pro praetore, primus pilus), така и на хора с по-нисък военен и граждански ранг (optio, custos armorum, veteranus ex signifero, servus vilicus). Техният произход може да се установи приблизително на базата на ономастичните данни, които липсват в един от паметниците. В надписите от Дуросторум и с. Лъжене се касае за лица с гръцки или източен произход (Domitius Antigonus, Hermes), в тези от Novae – Marcus Aurelius Iustus и Valerius Crescens – италиийски. Останалите четирима, носители на шаблонни римски имена – Publius Livius, Aurelius Aelianus, Aelius Valerianus и Aelius Victorinus смятаме, че се отнасят към местното тракийско население. Последните правят посвещения към Genius loci, което може да се обясни със заселването им в нови места по време или след приключване на военната им служба.

Дислоцирането на римската армия по Дунавския лимес, която се явява и основен носител на култа към Гениите, определя практикуването му по тези места. Този култ не получава популярност сред местното цивилно население, с което се обяснява липсата на посвещения към частните гении – Genii domestici.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

Бешевлиев, 1952: Бешевлиев, В. Епиграфски приноси. София, 1952.

Велков, 1962: Велков, В. Към въпроса за аграрните отношения в Мизия през II в. на н. е., Археология, IV, 1, 31–34.

Герасимова, 1986: Герасимова-Томова, В. Античното селище при с. Обнова, Плевенско, Археология 1986, кн. 3, 26–33.

Геров, 1952/53: Геров, Б. Романизъм между Дунава и Балкана. Ч. II – ГСУ, ФФ, XLVIII, София, 1952/53, 307–398.

- Гримал**, 1998: Гримал, П. Римската цивилизация. София, 1998.
- Доневски**, 1976: Доневски, Пети. Латински надписи от Дуросторум. Археология, № 4, 1976, 61–64.
- Тодоров**, 1928: Тодоров, Я. Паганизъмът в Долна Мизия през първите три века след Христа, София, 1928.
- Béranger**, 1964: Béranger, Jean. Les Génies du Sénat et du Peuple romain et les reliefs flaviens de la Cancellaria, Latomus vol. LXX, Bruxelles Berchem, 1964, pp. 76–89.
- Birley**, 1978: Birley, E. The Religion of Roman Army, ANRW II. 16. 2, 1978, 1506 – 1541.
- Calderini**, 1974: Calderini, A. Epigrafia. Torino, 1974.
- Dessau**, 1979: Dessau. Inscriptiones Latinae selectae. Vol. II, III, IV. Chicago, 1979
- Fröhlich**, 1891: Fröhlich, R. Römische Inschriften aus Pannonia inferior und superior, AEM, XIV, Wien, 1891, 50–83.
- Gerov**, 1980: Gerov, B. Publ. portorii illyrici, Epigraphica XLII 1–2. Faenza, 1980.
- Gerov**, 1989: Gerov, B. Inscriptiones Latinae in Bulgaria repertae, Serdicae, MCMLXXXIX.
- Gnecchi, Elmer**, 1978: Gnecchi, F., G. Elmer, Coin types of imperial Rome, Chicago, 1978.
- Henzen**, 1859: Henzen, G. Iscrizioni latine, Annali dell' Instituto di Corrispondenza Archeologica. Vol. 31, Roma, 1859, 109–117.
- Kolendo**, 1980: Kolendo, J. Le role du primus pilus dans la vie religieuse de la legion, Archeologia XXXI, 1980, 49–60.
- Kolendo, Božilova**, 1997: Kolendo, J., V. Božilova. Inscriptions grecques et latines de Novae (Mésie Inférieure). Bordeaux, 1997.
- Le Glay** 1991: M. Le Glay. La religion romaine. Paris, 1991.
- Palmer**, 1977: Palmer, L. La lingua Latina, Torino, 1977.
- Schneider**, 1886: Schneider, Robert. Ausgrabungen in Carnuntum 1885, AEM X, Wien, 1886, 12–41.
- Speidel, Milčeva**, 1978: The Cult of the Genii in the Roman Army and a New Military Deity, ANRW II 16.2, Berlin – New York, 1978, 1542 – 1555.
- Toutain**, 1907: Toutain, J. Les cultes païens dans l'Empire romain, Paris, 1907.